

NEKA TEORIJSKO-METODOLOŠKA USMJERENJA U SKLOPU LINGVISTIKE TEKSTA

UDK 801:801.8

Referat na znanstvenom skupu. Primitljen 1. 5. 1983.

Kako se u posljednje vrijeme sve više postavljaju pitanja o tome što je tekst ili diskurs, lingvistika teksta ili analiza diskursa, a odgovori još više zbunjuju, ovaj tekst ima cilj da donekle olakša snalaženje u literaturi o tim problemima izvan naše zemlje i da ponudi izbor relevantnih bibliografskih jedinica.¹

Istraživanje vezanoga teksta u Sovjetskom Savezu

U Sovjetskom Savezu postoji dugogodišnja tradicija prema kojoj se lingvistička istraživanja povezuju s proučavanjima jezičnih pojava u sklopu drugih društvenih disciplina. U radovima se u prvom redu postavljaju problemi koji po svojoj naravi zadiru duboko u psihologiju. ZNAČENJE / SMISAO / TEKST pojmovni je temelj na kojem počivaju mnogobrojne lingvistički, psiholingvistički ili filozofski usmjerene interpretacije iskaza većeg od rečenice. S obzirom na njihove različite teorijsko-metodološke implikacije, ti se iskazi različito nazivaju: tekst, vezani tekst, nadrečenično jedinstvo, složeno sintaktičko cijelo, diskurs. Brojni zbornici, posvećeni problemima teksta, svjedoče o razvoju barem dvaju teorijskih usmjerenja. Jedno bismo mogli odrediti kao socijalnu psihologiju teksta a drugo kao semiotiku teksta.

Socijalna psihologija teksta

Duboko interdisciplinarni naravi ovo teorijsko gledište, aktualno posljednjih godina i drugdje u svijetu, nalazi korijene u psiholingvističkoj koncepciji Lava Vygotskog o procesima »sintaktičkoga strukturiranja« i »smislenog oblikovanja unutrašnjega govora«, o prožimanju jezičnoga značenja i smisla. Djelovanje misaonih procesa na govor i, obratno, govornih struktura na razvoj smislene poruke sovjetski psiholingvisti i psiholozi, poglavito učenici Vygotskog — A. A. Leont'ev i A. R. Lurija, analiziraju u iskazu ili vezanome tekstu u procesu međuljudske komunikacije. Interes za vezani tekst koji je temeljna sadržajna i komunikativna kategorija u Sovjetskom Savezu nije samo posljedica suvremenih lingvističkih promišljanja. To potvrđuju i nedavno oživiljeni radovi Bahtina o filozofiji jezika. U njima su problemi jezika postavljeni u svjetlu govorne realnosti koja je duboko socijalno determinirana. Kategoriju značenja zato autor tumači kao »socijalni događaj govorne interakcije«. Značenje se realizira u iskazima, a ne u jezičnome sistemu (Bahtin, 106). Pripadajući svijetu komunikacijskih procesa značenje je bitno promjenljiva kategorija. Samo proces društveno uvjetovane komunikacije postavlja jedinice u svijet njihova značenja (Bahtin, 115).

¹ Imajući na umu novije publikacije na području ove mlade discipline, nastojat ćemo pružiti kaleidoskopski pregled radova u sklopu znanstvene i filozofske tradicije u SSSR-u, Francuskoj, Velikoj Britaniji i SAD. Neki će značajni lingvisti morati biti izostavljeni. To se ponajprije odnosi na prinos lingvistici teksta nizozemskog pragmatičara Teuna van Dijka. Vjerujemo da će pregled ipak biti informativan iako nikako ne može pretendirati na iscrpnost, pa i vrijednosne sudove koje ponegdje iznosimo valja shvatiti uvjetno i prije svega u sklopu priložene bibliografije.

Navedenim teorijskim pretpostavkama o odnosu jezika i govorne komunikacije, zasnovanim prije svega na psiholingvističkoj i filozofskoj tradiciji u tumačenju jezičnih pojava, prožeti su i radovi lingvista. Žolkovskij i Mel'čuk autori su knjige o tzv. aktivnom modelu jezika. Ponudili su logički sistem jezika koji bi automatski mogao transformirati smisao u tekst i obratno. Smisao bi tako kao univerzalna kategorija bio uvijek podložan raznovrsnim jezičnim preoblikama. No, teorijski model o univerzalnosti smisla i različitim mogućnostima njegove transformacije na planu izraza doživio je (i još doživljava) dosta kritike. Kao njezin kritičar² javlja se i poznati lingvist Zvegincev koji pojmove »značenje« i »smisao« vezuje za realnost govora, odnosno diskursa. Diskurs je uvijek stvaralački misaoni proces, tj. »proces rasuđivanja« u kojem se smisao ostvaruje kao cijelost. On se ne može kodificirati jer se oblikuje uvijek u neponovljivim komunikacijskim situacijama (Zvegincev, 177). Značenje čini plan sadržaja lingvističkog znaka, iskonski je element jezika, a ustanovljuje se u govoru (op. cit. 89—90).

Čini se da su lingvisti (teksta) ponajviše u nedoumici u vezi s interpretacijom smisla, koji je zapravo filozofski pojam, pa otuda i njihova razilaženja u poimanju samoga teksta (uostalom raznolikost prije navedenih termina koji se odnose na iskaz veći od rečenice odražava takvo stanje). Prema jednome je smisao jedinstven i unikatan i, prema tome, protivi se preoblikama. Kao takav ne podliježe kodifikaciji na planu sadržaja, kako na razini rečenice, tako ni na razini teksta. Prema drugima je univerzalan i stoga podložan različitim realizacijama jezika koje nazivamo parafrazama.

Semiotika teksta

Opća metodološka tendencija ovih lingvističkih interpretacija jest strogo lučenje značenja od smisla, izbjegavanje pojma »diskurs« i preplitanje (ako ne i brkanje) pojmova »tekst« i »kontekst«. U radovima koji zagovaraju tzv. kontekstnu semantiku značenje se interpretira redovito kao jezična jedinica, odnosno, kao invarijantna, obavezna i uzualna kategorija. Realizira se u obliku govornoga smisla koji uvjetuju odnosi među jezičnim značenjima i kontekst, tj. »situacijska« i »enciklopedijska« informacija (Bondarko, 42). Umjesto procesualne prirode iskaza ili diskursa u prvi se plan postavlja »gramatika vezanoga teksta«, a semantički je opis usmjeren prema istraživanju kategorijalnog (gramatičkog) značenja (Revzin). Kontekst se vrlo često tumači kao »jezični kontekst« (Kolšanski, 71—85), a odnos teksta i značenja poima se kao nadopuna jednoga drugim. Semiotički usmjerena proučavanja u sklopu lingvistike teksta smatraju tekst jedinicom više jezične razine u kojoj se funkcioniranje riječi i rečenice promatra u totalitetu sistema. Tekst se tako osvjetljava prije svega kao kontekst za jezične jedinice niže razine, a nikako kao cjelovita komunikativna jedinica.

Prema tome, psiholingvističko i filozofsko tumačenje pojmova: SMISAO / ZNAČENJE / TEKST dopunjuju se u tezama koje su za lingvistiku teksta bitne premise:

- a) tekst ili iskaz realizacija je komunikacijskog akta;
- b) tekst je bitna sadržajna kategorija;

² Osnovni prigovor autorima Zvegincev temelji na intuitivnim obilježjima perifraza. Pri tom smatra da smisao, određen takvom nesavršenom metodom, biva utemeljen na psihološkim kriterijima koje postavlja pojedinac (Zvegincev, 68).

- c) za tekst ili iskaz bitan je plan sadržaja; njegovom interpretacijom dolazi se do kategorija značenja i smisla;
- d) smisao je jedinstven i nedjeljiv;
- e) procesi aktualizacije i recepcije iskaza izravno su povezani s procesima oblikovanja i razumijevanja smisla, te sa spoznajnim procesima uopće.

Interpretacije usmjerene na odnos ZNAČENJE / KONTEKST / TEKST bave se više organizacijom jezika u jedinicama većim od rečenice, a manje ispituju komunikacijske procese u kojima se jezik aktualizira. One razumijevaju ove postavke:

- a) tekst je jedinstvo najviše jezične razine;
- b) tekst je bitna sintaktičko-semantička, odnosno gramatička kategorija;
- c) strukturi teksta odgovara određena struktura značenja;
- d) smisao je jedinstven ali djeljiv;
- e) postoje stalna značenja koja se mogu klasificirati prema pojmovno-kategorijalnom kriteriju.³

Pragmatika diskursa u Francuskoj

Termin »lingvistika teksta« u francuskoj lingvističkoj tradiciji jedva da se i spominje. No analiza iskaza većeg od rečenice u posljednjih petnaestak godina u središtu je pažnje pragmatički usmjerenih filozofa jezika. Prvi su se u tome istakli zagovornici tzv. teorije iskazivanja: Benveniste, Todorov, Dubois, Ducrot i drugi. Prema njihovim postavkama »čin iskazivanja« (énonciation) definiira se kao akt proizvodnje »iskaza« (énoncé), ali se ne očituje u tekstu nego u diskursu (Benveniste, 1970, 12). Definicijom tzv. instance diskursa, skretanjem pažnje u lingvističkim istraživanjima s jezika na govor, Benveniste je poimanje jezika i govorne komunikacije usmjerio u pragmatičkom smislu. Od tada instanca diskursa, diskretni i svaki put jedinstveni akti pomoću kojih se jezik aktualizira u govoru kakva govornika (Benveniste, 1975, 192), otvara perspektive suvremenim lingvističkim i filozofskim proučavanjima. Što se tiče recentnih radova valja uputiti, prije svega, na mnoge rasprave koje su posljedica praktičnih analiza. Zanimanje za osobitosti pravnoga, znanstvenog i političkog diskursa proistječe iz postavljanja problema, uvjetovanih raslojavanjem društvenih potreba u suvremenoj međuljudskoj komunikaciji. Analiza diskursa, dosta udaljena od lingvističkih pristupa tekstu, postaje sve više filozofsko oruđe u prodiranju do složenih problema koje ističu sociolingvistika i filozofija ponajprije, a koje vezujemo uz ideologizaciju jezika i oblike njegove mistifikacije. Upozoravamo na rasprave u novijim brojevima časopisa »Langages« i na autore: M. Pécheux i J. Sumf, te članove radne grupe pri Odjelu za primijenjenu informatiku i matematiku (le GRAD — Group de Recherche en Analyse du Discours) na Univerzitetu u Grenobleu.

Analiza diskursa u Velikoj Britaniji

U Velikoj Britaniji analiza diskursa, zastupljena u brojnim radovima primijenjene lingvistike, svoja izvorišta nalazi u teorijskim zasadama analitičke filozofije (najviše se spominju autori Austin i Searle), te u Bernsteinovu

³ Sučeljavanje dvaju strujanja po važnosti njihovih obilježja nadilazi granice sovjetske lingvistike i ima opće značenje. Stoga se slično razgraničenje provodi i u zaključku.

proučavanju jezičnih kodova u ovisnosti o društvenim klasama. »Language is as it is because of what it has to do« — geslo anglosaksonskih filozofa prihvaćaju i lingvisti. Iskaz veći od rečenice tretira se u komunikativnom smislu te se nalazi sve više razloga za prihvaćanje ili dalje razvijanje koncepcije o jezično-komunikativnoj »jedinici« koju Austin i Searle nazivaju govorni čin (»speech act«). Teorija govornih činova primjenjuje se sve češće u proučavanju zakonitosti komunikacijske kompetencije. Osobito su plodne empirijski usmjerene analize jezičnoga ponašanja u tzv. kontrastivnim situacijama (u dijalozima: otac-sin, majka-dijete, profesor-učenik, liječnik-pacijent, direktor-sekretarica),⁴ te u specifičnoj komunikaciji stručnih jezika (ESP — English for Specific Purposes).

Korak dalje u odnosu prema gramatici, prije svega sintaksi teksta, predstavlja svakako socio-semiotička teorija teksta M. A. K. Hallidaya. Tekst je posljedica dinamične naravi jezičnoga sistema koji je sposoban izraziti više oblike značenja: značenja dane kulture i društvenoga sistema, i to u kodu koji uvjetuje komunikacijska situacija (Halliday, 109. i 139—41).

Widdowson pak razlikuje tekst od diskursa. Diskurs je zapravo tekst u komunikacijskoj realnosti a tekst je jezična (površinska) razina diskursa. Pravila upotrebe i govorni činovi razvijaju diskurs, a pravila jezičnoga sistema (fonološka, morfološka i sintaktička) tekst (Widd. 29, 96).

U Velikoj Britaniji analiza diskursa, bez obzira na teorijsko-metodološke nedoumice, nudi dosta ujednačen pojmovno-terminološki sustav. To valja zahvaliti ponajprije davanju prednosti kategoriji rečeničnoga slijeda koja je po mišljenju većine autora najbitnija pojava, a ujedno i problem, za iskaz veći od rečenice. Pojmovi kao »orijentacija« teksta, »kohezija«, »konzistentnost«, »prilagodba« afirmiraju se u novije vrijeme u radovima o analizi diskursa i nedvojbeno odražavaju pokušaje autora da se jezična obilježja teksta dovedu u odnos s metodama i organizacijom misaonih procesa u čovjeku.

Interdisciplinarni pristupi tekstu / diskursu u SAD

Zbunjujuće kombinacije različitih disciplina u pristupima jeziku u SAD kao da žele pokazati kako lingvistika ima smisla samo onda ako se može uključiti u opće učenje o čovjeku. Takvi se interdisciplinarni pristupi analizama teksta ili govora pokazuju, premda heterogeni u ciljevima i problemima koje postavljaju, te u neujednačenoj terminologiji, kao izuzetno plodni. Mislimo prije svega na radove antropologa i etnologa jezika. Na takav karakter istraživanja upućuje i sam naslov biblioteke koju izdaje Academic Press: Language, Thought, Culture. Za autore takvih istraživanja bitni su procesi razvijanja diskursa, uvjetovani sporazumom ili nesporazumom između govornika i slušaoca. Komunikacijsku situaciju određuju zakonitosti ponašanja društvene skupine, te motivi međuljudskih odnosa njezinih pripadnika. U konkretnim teorijskim i empirijskim proučavanjima diskurs se poima kao prožimanje eksplicitnih i implicitnih govornih činova, tj. kao djelo koje se razvija na temelju neprestanog izvođenja novih sadržaja iz prethodnih (Tyler), kao djelo čiji se sadržaj nužno organizira i reorganizira u skladu s društvenim normama, nametnutim sugovornicima od trenutka kad preuzimaju u komunikaciji određene uloge (Olson), te kao govor »prilagođen« sasvim određenom

⁴ Usp. npr. radove Bernsteina, Labova, Coultharda.

tipu slušalaca i sasvim specifičnoj komunikacijskoj situaciji (tzv. »accommodation theory«, H. Giles, Ph. Smith).

Metode psiholingvističkog istraživanja teksta/diskursa primjenjuju se u proučavanju razvoja dječjega govora (E. Bates) i u opisivanju strategija tzv. terapijskog diskursa (Labov, Fanshel) iz čega proistječu zaključci o općim strategijama vezanoga govora (npr. pravila slaganja, nizanja, odgađanja, izazivanja, postavljanja zahtjeva i sl.). Najkoherentnija teorija teksta vidljiva je u sustavu »multidisciplinarnе znanosti u tekstovima« koju zagovara de Beaugrande. Tekst, prema autoru, nastaje u procesu odabiranja jedinica unutar virtualnih sistema. Takvo »generiranje« teksta autor naziva aktualizacijom. Termin preuzimaju i drugi autori u smislu jezično-komunikacijskog ostvarivanja iskaza ili artikulacije teksta.

Problemi se teksta ili diskursa postavljaju također u brojnim manjim, izrazito pragmatički usmjerenim radovima koji nastaju u većini slučajeva kao rezultat lingvističkih eksperimenata. Ti radovi nemaju većih teorijskih pretenzija. U njima se strpljivo traži odgovor na pojave u jeziku koje postojeće lingvističke rasprave obično zanemaruju ili prešućuju (npr. tumačenje metajezičnih obilježja teksta, proučavanje razlika između pisane i govorne komunikacije, formalnog i neformalnog govora, govora djece i odraslih, itd.). Autori su lingvisti, logičari, matematičari, antropolozi, psiholozi, semantičari, profesori materinskog jezika. Skrećemo pažnju na neka istaknuta imena: C. Fillmore, C. Chafe, J. Sadock, P. Grice, T. Givón i drugi.

Zaključak

Najveći problem lingvistike teksta jest, bez obzira na teorijsko-metodološke različitosti u pristupima, nemogućnost određivanja stalnih granica teksta, tj. njegova početka i završetka. Odatle proistječu i značajne razlike u definicijama teksta, diskursa ili iskaza. Također je sporno utvrđivanje »jedinica« od kojih je tekst ili diskurs »sastavljen«, ili su pak nedokučivi opisu procesi koji ga razvijaju. Heterogenost pristupa, nepreciznost i pretjerivanje u stavovima, terminološki ekshibicionizam čini se da su posljedice previranja unutar pojedinih, priznatih već društvenih disciplina. U njima bi se trebale postaviti samo stvarne osnove teorijske za punu afirmaciju nove discipline. Na tom će se putu mnoge, u ovom trenutku zanimljive, teorijske postavke o lingvistici teksta morati žrtvovati, a pitanje je uopće hoće li dalje interpretacije o »generiranju« teksta i tekstnih oblika moći zadržati i ubuduće svoj sadašnji status — pripadnost disciplini s imenom »lingvistika teksta«. Za sada zaključujemo da lingvistika teksta pod svojim okriljem razvija barem dva smjera u proučavanju odnosa jezik / govor / tekst. Jedan počiva na semiotičkoj tradiciji što se tiče poimanja odnosa jezik/kontekst, te na novijim istraživanjima u sklopu tzv. generativne semantike, dosta odvojene od prvobitnih koncepcija u prijašnjim radovima Chomskoga, i to u raspravama o interakciji značenja i strukture. Drugi, duboko interdisciplinarni, izvire iz teorije govornih činova, a razvija se kao pragmatičko i psihologijsko tumačenje čina iskazivanja, tražeći istodobno oslonca u sociolingvističkim razmišljanjima o odnosu jezik/čovjek/društvo.

LITERATURA

Opća i primijenjena lingvistika

- Benvenist, E., *Problemi opšte lingvistike*, Nolit, Beograd, 1975.
- Bondarko, A. V., *Gramatičeskoe značenje i smysl*, Nauka, Leningrad, 1978.
- Fowler, R., »Cohesive, Progressive and Localizing Aspects of Text Structure«, u knjizi *Grammars and Descriptions*, W. de Gryter, Berlin, 1977.
- Givón, T., »From Discourse to Syntax: Grammar as a Processing Strategy«, u knjizi *Syntax and Semantics*, vol. 12, Ac. Press, N. Y. 1979.
- English for Specific Purposes* (skupina autora), Longman, London, 1978.
- Halliday, M. A. K., *Language as Social Semiotic*, E. Arnold Ltd, London, 1978.
- Kolšanskij, G. V., *Kontekstnaja semantika*, Nauka, Moskva, 1980.
- Mel'čuk, I. A., »Ob odnoj lingvističkoj modeli tipa 'smysl — tekst'«, *Urovni predstavljenija jazykovyh vyskazvanij*, 33, 5, 1974.
- Sintaksis teksta* (zbornik radova, ur. T. A. Zolotova), Nauka, Moskva, 1979.
- Sinclair, J. McH., Coulthard, R. M., *Towards an Analysis of Discourse* (The English used by Teachers and Pupils), Oxford University Press, Oxford, 1975.
- Revzin, I. I., *Sovremennaja strukturnaja lingvistika*, Problemy i metody, Moskva, 1977.
- Zvegincev, V. A., *Predloženie i ego otnošenje k jazyku i reči*, Izd. Moskovskogo Universiteta, 1976.
- Widdowson, H. G., *Explorations in Applied Linguistics*, OUP, Oxford, 1979.
- Lingvostilističeskie osobennosti naučnogo teksta*, Nauka, Moskva, 1981.

Filozofija jezika i pragmatika

- Austin, J. L., *How to Do Things with Words*, OUP, Oxford, 1962.
- Bahtin, M., *Marksizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd, 1980.
- Benveniste, E., »L'Appareil formel de l'énonciation«, *Langages*, 17, 1970.
- Ducrot, O., »Les indéfinis et l'énonciation«, *Langages*, 17, 1970.
- Dire et ne pas dire*, Hermann, Paris, 1972.
- Grize, J.-B., »Logique et Discours«, u knjizi *Grammars and Descriptions*, W. de Gruyter, Berlin, 1977.
- Pêcheux, M., *Les vérités de la Palice*, Maspero, Paris, 1975.
- Todorov, Tz., »Problèmes de l'énonciation«, *Langages*, 17, 1970.

Psiholingvistika

- Bates, E., *Language and Context*, Ac. Press, N. Y. 1976.
- de Beaugrande, R., *Discourse and Process*, Norwood, New Jersey, 1980.
- Labov, W., Fanshel D., *Therapeutic Discourse*, Ac. Press, N. Y. 1977.
- Leont'ev, A. A., »Psiholingvističeskij aspekt jazykovogo značenja«, knjiga *Principij i metody semantičeskikh issledovanij*, Nauka, Moskva, 1976.
- Lurja, A. R., *Osnovi neurolingvistike*, Nolit, Beograd, 1982.
- Vigotski, L., *Mišljenje i govor*, Beograd, 1977.

Sociolingvistika i antropologija:

- Giles, H., Smith, Ph., »Accommodation Theory: Optimal Levels of Convergence«, u knjizi: H. Gilles, R. N. StClair, *Language and Social Psychology*, University Park Press, Baltimore, 1979.
- Olson, R. D., »Some Social Aspects of Meaning in Oral and Written Language«, u knjizi: *The Social Foundations of Language and Thought*, W. W. Norton, New York, 1980.
- Tyler, A. S., *The Said and the Unsaid* (Mind, Meaning and Culture), Academic Press, New York, 1978.

